

Резюме

У статті розглядається цінність Конституції України, що є вираженням як світових цінностей конституціоналізму, так і надбанням національного конституційного розвитку. Конституція України відображає існуючі в суспільстві цінності і виступає основою для здійснення цих цінностей. Наголошується, що цінність Конституції України зумовлена такими її правовими властивостями як верховенство в правовій системі держави, пряма дія закріплених у ній норм, забезпечення правового статусу людини тощо. Визнання цінності Конституції України пов'язано з шанобливим ставленням до неї, а також з її стабільністю, що співвідноситься з динамізмом.

Ключові слова: цінність Конституції України, соціальна цінність, верховенство Конституції, консенсус, стабільність Конституції, загальнолюдські цінності.

Резюме

В статье рассматривается ценность Конституции Украины, которая является выражением как мировых ценностей конституционализма, так и достоянием национального конституционного развития. Конституция Украины отражает существующие в обществе ценности и выступает основой для осуществления этих ценностей. Отмечается, что ценность Конституции Украины определяется такими ее правовыми свойствами как верховенство в правовой системе государства, прямое действие закрепленных в ней норм, обеспечением правового статуса человека и т.п. Признание ценности Конституции Украины связано с уважительным отношением к ней, а также ее стабильностью, что соотносится с динамизмом.

Ключевые слова: ценность Конституции Украины, социальная ценность, верховенство Конституции, консенсус, стабильность Конституции, общечеловеческие ценности.

Summary

In the article the value of the Constitution of Ukraine, which is an expression of the world values of constitutionalism and constitutional heritage of national development. Constitution of Ukraine reflects existing social values and acts as a basis for these values. The article notes that the value of the Constitution of Ukraine is determined by such properties as its legal rule in the legal system, direct action embodied in it the rules of the legal status of rights and so on. Recognition of the value of the Constitution of Ukraine is connected with respect thereto, as well as its stability, which correlated with the dynamics.

Key words: value of the Constitution of Ukraine, social value, the rule of constitutional consensus, stability of the Constitution, human values.

Отримано 12.03.2012

О. І. КАДИКАЛО

Оксана Ігорівна Кадикало, кандидат юридичних наук, доцент Львівського інституту банківської справи УБС НБУ

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА

Світовий досвід підтверджує, що найбільш ефективною правовою гарантією верховенства конституції є судовий конституційний контроль. Інститут конституційного правосуддя існує в переважній більшості сучасних країн. Це пов'язано, зокрема, з тим, що загальновизнаною стала ідея правової держави, однією з визначальних рис якої є верховенство права і його головного джерела – конституції. Верховенство конституції означає підпорядкованість їй як усіх інших джерел права, так і усіх гілок влади, у тому числі законодавчої.

Більшість науковців проблеми виникнення та становлення конституційного судочинства вивчали у зв'язку з проведенням досліджень із ширшої проблематики: конституційного контролю (М. Вітрук¹, Б. Ебзеєв², Ж. Овсепян³ та ін.), конституційної юстиції (А. Селіванов⁴, Ю. Тодика⁵ та ін.).

Наукові напрацювання дають змогу визначитися з підходом до виокремлення певних етапів становлення конституційного судочинства, взявши до уваги невідривний зв'язок розвитку конституційного судочинства з тенденціями державотворення, суспільними трансформаціями та напрямками становлення й функціонування конституційної юстиції, що є не лише ширшою за змістом категорією, а і явищем, до якого належить і конституційне судочинство.

Мета статті – розглянути історичні витоки та певні етапи становлення інституту конституційного судочинства.

Виникнення конституційного контролю відзначають з часів Римської імперії або старого Німецького Рейху (1180 р.), коли судові органи розглядали спори між правителями. Згадується і про існування попередніх форм конституційного розгляду у Франції із середини XIII ст. У Португалії судово-конституційний розгляд був запроваджений Кодексом Філіпа (Philips Code) у XVII ст.⁶

М. Вітрук, розкриваючи сутність конституційного правосуддя, називає загальний період запровадження конституційного контролю – епоха середньовіччя. Як приклад початкової форми конституційного контролю

він наводить діяльність Таємної ради у Великій Британії у XVII ст., яка визнавала закони законодавчих зборів (легіслатур) американських колоній нечинними, якщо вони суперечили законам англійського парламенту або загальному праву⁷. Наприкінці XVIII ст. деякі англійські акти були визнані судом недійсними на території Північно-Американських штатів.

Дослідники проблем конституційної юстиції визначають і більш ранні періоди її витоків – Стародавня Греція, або називають першоджерелом конституційні ідеї Лассаля. В. Гергелійник, у свою чергу, пропонує досліджувати конституційну юстицію, починаючи з періоду становлення й розвитку державних органів у країнах стародавньої цивілізації⁸. Зокрема, він указує на найдавнішого попередника сучасного інституту конституційної юстиції – раду старійшин (герусію), яка існувала у Спарті на межі IX–VIII ст. до н. е. і мала повноваження припиняти рішення Народних зборів у разі відхилення народу «від прямого шляху». На народних зборах раз на рік обирали колегію ейфорів (п'ять осіб), яка мала право скасовувати вердикти царів, якщо вони не відповідали «встановленим законам», тобто природному праву. За тих стародавніх часів вплив діяльності системи судових органів на функціонування апарату державної влади був істотний. Так, без згоди суду присяжних в Афінах – гелієї (створеної в 594 р. до н. е.) – жоден законодавчий акт не міг бути чинним. Процедури розгляду справ у гелієї були схожі з процедурами судового розгляду. Ними передбачалося заслуховування сторін та розгляд законопроекту після цього комісією для прийняття остаточного рішення. Водночас здійснювалася процедура звинувачення у протизаконності, коли кожний громадянин міг під клятвою заявити про те, що нова законодавча пропозиція не відповідає чинним нормам права⁹. Основна ідея процедури звинувачення у протизаконності була надалі впроваджена в інститут конституційної скарги – права громадян оскаржити нормативно-правовий акт, що знайшло закріплення, зокрема, у законодавстві ФРН.

За часів Київської Русі розглядати витоки конституційного судочинства можна лише узагальнено, зважаючи на те, що боярські думи приймали рішення, які мали значний вплив на суспільне життя.

Стосовно історії запровадження конституційної юрисдикції у Речі Посполитій, то О. Мироненко виокремлює «Генріхові артикули» 1572 р., якими було закріплено за кожним депутатом парламенту право щодо скасування постанови всього сейму¹⁰. Називають також «конституції» Стефана Баторія, якими було врегульовано функціонування органів з контрольними функціями збереження стародавніх звичаїв (наприклад, Ради січових старшин)¹¹.

О. Мироненко слушно зазначає, що історію конституційної юстиції з теоретичної точки зору доцільно розглядати концептуально від первісних уявлень про демократію, справедливу державу, право та законність тощо, а в практичному аспекті – від народження держави, елементів політичного, квазісудового та судового контролю за дотриманням стародавніх звичаїв¹².

Логічним продовженням цього висновку та його підтвердженням є подальша історія становлення конституційної юстиції та формування підходів до запровадження конституційного судочинства.

Конституційний контроль як особливий вид державної діяльності виник у США, коли Верховний Суд цієї держави оголосив, що федеральна Конституція – найвищий закон країни й будь-який закон Конгресу, що суперечить Конституції, може бути визнаний судом неконституційним, тобто наділив себе повноваженнями судового контролю за відповідністю законів Конституції. Вказаний прецедент, закріплений у 1810–1824 рр. Верховним Судом шляхом винесення аналогічних рішень, заклав основи так званої «американської» (англосаксонської) моделі конституційної юстиції, згідно з якою конституційний контроль здійснюють суди загальної юрисдикції.

Витоками історії спеціалізованого конституційного контролю вважають створення наприкінці XVII ст. у Франції державного органу, до повноважень якого було віднесено встановлення неконституційності законодавчих актів. Ідею охорони конституції у 1795 р. висунув Е. Сійєс, який наголошував на необхідності з метою реалізації конституції створення «спеціальної влади», яка могла б скасовувати законодавчі акти, що суперечать конституції. Він вважав, що судова влада не повинна охороняти конституцію, і пропонував наділити відповідними повноваженнями спеціальний орган, який він називав «конституційним журі». Ідея Е. Сійєса щодо охорони конституції була реалізована в Конституції Франції 1799 р., яка містила окрему главу про охоронний сенат. Останній міг скасовувати законодавчі акти з підстави їх неконституційності.

Ідея спеціалізованого судового конституційного контролю активно втілюється в життя на європейському континенті після Першої світової війни у вигляді спеціалізованих конституційних судів з виключними повноваженнями щодо перевірки конституційності законодавчих актів. Ця модель судового конституційного контролю отримала назву «європейської». Важливу роль у формуванні інституту судового конституційного контролю відіграв професор права Віденського університету Ганс Кельзен. Значною мірою завдячуючи йому, у вересні 1919 р. був створений Вищий Конституційний суд Австрії, а в Конституції 1920 р. був закріплений інститут конституційного судового провадження. Наслідуючи австрійську модель, перед Другою світовою війною судовий конституційний контроль був заснований також у Чехословаччині (1920 р.), Греції (1927 р.), Іспанії (1931 р.), Ірландії (1937 р.).

Особливо широкого поширення судовий конституційний контроль у різних модифікаціях набув після Другої світової війни. Він був запроваджений в Японії, Італії (1947 р.), Німеччині, Індії (1949 р.), Сирії, Люксембурзі (1950 р.), Уругваї (1952 р.), Туреччині (1961 р), Алжирі, Югославії (1963 р.). У деяких країнах конституційний контроль заснований після усунення диктаторських режимів – у Греції (1968 р.), Португалії (1976 р.), Іспанії (1978 р.). У різних формах він утвердився в низці інших країн Азії, Африки, Центральної і Північної Америки. Важливу роль у широкому поширенні після Другої світової війни європейської моделі

відіграв світовий досвід здійснення конституційного правосуддя, представлений переважно діяльністю судів загальної юрисдикції. Очевидними стали недоліки американської моделі, такі, наприклад, як зв'язаність суду при вирішенні конституційних питань обставинами розглядуваних ним кримінальних і цивільних справ, довгочасність судового провадження, обов'язковий характер прийнятих рішень лише для сторін у конкретній справі, надання можливості оспорювати неконституційність нормативних актів і дій лише приватними особами. Усі перелічені недоліки й покликана була усунути європейська модель.

Сучасний інститут конституційного правосуддя характеризується такою багатоманітністю форм, яку все важче зводити до двох основних моделей – американської і європейської. Усе більш помітною стає тенденція до виникнення різноманітних змішаних форм, в яких поєднуються деякі риси, притаманні кожній з моделей. У зв'язку з цим, можна зробити висновок про відносну умовність понять «американська модель» і «європейська модель», що традиційно протиставляють. За збереження між ними принципової відмінності в організаційному аспекті (суди загальної юрисдикції і спеціалізовані суди) у всіх інших відношеннях кожна з них у багатьох країнах набула гібридного характеру (за компетенцією судових органів, формами, які вони застосовують, і видами конституційного контролю). Такі гібридні системи (особливо в країнах, які розвиваються) лише умовно можна характеризувати як американську чи європейську моделі в їх «класичному» варіанті.

Водночас у низці країн утверджується і справді «змішана модель», для якої характерно поєднання не тільки різних форм і видів контролю, а й здійснення його як судами загальної юрисдикції, так і спеціалізованими органами конституційного правосуддя (наприклад, Греція, Португалія, ПАР).

В еволюції європейської моделі конституційного контролю виокремлюють два головні напрями. Перший – збільшення обсягу норм, які перевіряються на їх конституційність. Другий – розширення кола суб'єктів та можливостей звертатися до органу конституційної юстиції.

Такі напрями відтворюються через юрисдикцію конституційних судів та відповідні процедури конституційного судочинства. Наприклад, у ст. 134 Конституції Італійської Республіки (1947 р.) указано, що Конституційному Суду підсудні: спори про конституційність законів та актів держави й областей, які мають силу закону; спори про компетенцію між різними органами влади держави, між державою й областями та між областями; обвинувачення, що висуваються відповідно до Конституції, проти президента республіки. У ст. 136 зазначено, що визнані Конституційним Судом неконституційними норми закону або акта, який має силу закону, втрачають силу з дня, наступного після дня опублікування рішення Суду. Тим самим Конституцією Італійської Республіки реалізовано перший напрям європейської моделі конституційного контролю, яким передбачено широке коло норм, що перевіряють на конституційність.

Прикладом другого напрямку еволюції моделі конституційного контролю можна вважати конституційну юрисдикцію Федерального конституційного суду Федеративної Республіки Німеччини, яка ширша за юрисдикцію Конституційного Суду Італійської Республіки. До Федерального конституційного суду Федеративної Республіки Німеччини може звернутися з позовами про конституційність будь-яка особа, яка вважає себе обмеженою державною владою в одному зі своїх прав. Позови про конституційність можуть вносити і громади або об'єднання громад стосовно того, що закони землі порушують право на самоврядування (ст. 93 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини). Крім спорів про конституційність актів, Федеральний конституційний суд розглядає справи і щодо тлумачення Основного Закону, спори про обсяг прав і обов'язків верховного федерального органу або іншої зацікавленої сторони, спори, пов'язані з випадками різних позицій щодо прав та обов'язків Федерації земель, зокрема, під час застосування землями федерального права та під час здійснення Федерацією функції нагляду (ст. 93 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини), а також про антиконституційність партій і про втрату й позбавлення основних прав (п.п. 1, 2 § 13 Закону про Федеральний конституційний суд).

Значати існування конституційного судочинства в соціалістичних країнах навряд чи можливо. Доцільно пригадати конституційний контроль, який, наприклад, у СРСР здійснювався вищими представницькими органами державної влади безпосередньо або за допомогою створюваних органів загальної компетенції (п. «г» ст. 14 Конституції СРСР 1936 р.; п. 11 ст. 73 Конституції СРСР 1977 р.).

В Основному Законі Куби 1959 р. передбачалося створення Палати конституційних і соціальних гарантій Республіки Куба як складової частини Верховного Суду та наділення її повноваженнями щодо здійснення конституційного контролю. Однак у Конституції 1976 р. відповідних норм не було. У Радянському Союзі за часів «перебудови» запровадили окремий орган конституційного контролю – Комітет конституційного нагляду СРСР. Для радянської влади це був принципово новий інститут конституційного контролю, який мав формувати в системі органів державної влади механізм стримувань і противаг. У зв'язку з розпадом СРСР і укладанням 8 грудня 1991 р. Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), Комітет конституційного нагляду СРСР припинив існування. Конституцією РРФСР 1978 р. у редакції закону РРФСР від 27 жовтня 1989 р. (ст. 119) було передбачено запровадження Комітету конституційного нагляду та визначено його компетенцію. Однак цей комітет так і не створили.

З часу розпаду Радянського Союзу як державного утворення та початку демократичних змін у колишніх радянських державах Центральної та Східної Європи почала активно впроваджуватися конституційна юстиція у формі конституційного судочинства, здійснюваного спеціалізованими конституційними судами.

У Польській Народній Республіці у березні 1982 р. до тексту Конституції було внесено нову статтю 33а, згідно з якою запроваджувався Конституційний трибунал та визначалися основи його організації й діяль-

ності. У квітні 1985 р. Сейм Польщі прийняв закон про Конституційний трибунал і 1986 р. він розпочав роботу. До його повноважень належав попередній конституційний контроль у законотворчому процесі¹³. Конституційний трибунал працює і донині. Його юрисдикцію закріплено Конституцією Республіки Польща від 1997 р. (ст. 188). Конституційний трибунал вирішує справи про відповідність: законів і міжнародних договорів Конституції; законів – ратифікованим міжнародним договорам, ратифікація яких потребувала попередньої згоди, вираженої в законі; приписів права, виданих центральними державними органами, – Конституції, ратифікованим міжнародним договорам та законам; цілей діяльності політичних партій – Конституції. Статтею 189 Конституції Республіки Польща встановлено, що Конституційний трибунал вирішує спори про компетенцію між центральними конституційними органами держави.

Таким чином, можна стверджувати, що сьогодні інститут конституційної юстиції набув універсального характеру – він притаманний переважній більшості сучасних держав. Крім цього, він став невід'ємним атрибутом демократичної правової держави, найбільш ефективною правовою гарантією верховенства конституції, головним елементом у механізмі її правової охорони.

Водночас у досліджуваному контексті слід розглянути питання щодо співвідношення конституційного судочинства й конституційного контролю, адже предметом конституційного судочинства є спори, пов'язані з установленням конституційності (відповідності Основному Закону держави) певних нормативно-правових актів загалом і деяких їх положень.

По-перше, зважаючи на перелік повноважень органу конституційної юстиції, повноваження, пов'язані з відправленням конституційного судочинства, ширші за конституційний контроль. Конституційний контроль полягає переважно у встановленні відповідності Конституції держави певного акта. Предмет конституційного судочинства ширший. Повноваження конституційних судів поширюються і на питання щодо тлумачення конституційних положень, імпичменту глави держави. Спільним у відправленні конституційного судочинства та здійсненні конституційного контролю є перевірка конституційності певного акта, а також розгляд конституційних звернень громадян з питань порушення конституційних прав державними органами.

По-друге, коло державних органів, уповноважених здійснювати конституційний контроль, широке. Повноваження контролю мають і глава держави, і представницькі органи, і загальні суди, і спеціалізований суд. Відправлення конституційного судочинства належить тільки до компетенції спеціалізованого органу конституційної юстиції, повноваження якого закріплюються Конституцією держави й конкретизуються відповідним нормативно-правовим актом.

За такого підходу критерієм визначення початкового етапу становлення конституційного судочинства можна було б назвати законодавче закріплення функціонування органу конституційної юстиції та надання йому повноважень з вирішення конституційно-правових спорів. Однак законодавчому закріпленню статусу органу конституційної юстиції, його процесуальних повноважень передують тривалий етап формування такого органу, зокрема, і з визначенням доктринальних положень щодо розгляду конституційно-правових спорів.

Деякі науковці конституційне судочинство пов'язують із законодавчо встановленим механізмом правового захисту конституції¹⁴. Сам механізм правового захисту конституції визначають як систему правових інститутів і процедур, що забезпечують її дію. Сукупність елементів механізму різна – від удосконалення законодавства та застосування контрольно-наглядних важелів до різних видів юридичної відповідальності. Однак усі дослідники вважають судовий конституційний контроль елементом механізму правового захисту конституції.

У державах Європи спеціалізовані органи, які здійснюють конституційний контроль, зокрема й у формі конституційного судочинства, у певному сенсі перебувають поза системою інших судових органів і ніби вище за них. Ці органи не мають права переглядати рішення верховних судів як судів останньої інстанції щодо вирішення певних категорій справ, але в деяких випадках вони можуть розглядати рішення верховних судів з точки зору їх відповідності Конституції певної держави.

Отже, процес формування ідей конституційного судочинства, який передують законодавчому запровадженню відповідного інституту, доцільно поділити на окремі проміжки часу, оскільки можна виокремити певні яскраво виражені тенденції становлення конституційної юстиції. Першим можна назвати проміжок часу, який охоплює стародавні часи, коли формувалися потреби у створенні структури, призначеної вирішувати конфлікти у сфері державності, державного устрою, та процедурні форми вирішення конфліктів. Другим визначено проміжок часу, коли були поширені ідеї верховенства конституції. За цих часів визначалися організаційні форми здійснення конституційного контролю, відправлення конституційного судочинства. Наступним варто виокремити час після Першої світової війни, коли зміст конституційної юстиції виявлявся переважно через конституційний контроль. У подальшому спостерігалась еволюція конституційного контролю за двома напрямками – розширення кола суб'єктів конституційного контролю й розширення контрольної сфери у частині нормативних актів, які є предметом контролю.

Таким чином, проаналізувавши історичний досвід запровадження конституційного контролю й існування конституційної юстиції, а також поглядів науковців щодо витоків досліджуваних правових явищ та тенденцій їх розвитку, можна зробити висновок про існування історико-правових джерел виникнення конституційного судочинства, зумовлених наявністю нерозривного зв'язку з формуванням державності, концепцій конституційного захисту державного ладу, прав і свобод людини та громадянина.

- ¹ *Витрук Н. В.* Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс / Витрук Н. В. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 383 с.
- ² *Эбзеев Б. С.* Конституция. Правовое государство. Конституционный суд : [учеб. пособие для вузов] / Эбзеев Б. С. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1996. – 349 с.
- ³ *Овсеян Ж. И.* Правовая защита конституций. Судебный конституционный контроль в зарубежных странах / Овсеян Ж. И. – Ростов н/Д : Литература Д, 1992.
- ⁴ *Селіванов А. О.* Верховенство права в Конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції / Селіванов А. О.– К.; Х. : Акад. прав. наук України, 2006. – 400 с.
- ⁵ *Тодика Ю. М.* Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян / Ю. М. Тодика, О. В. Марцеляк. – Х. : Лібра, 1998. – 107 с.
- ⁶ *Гаврюсов Ю. В.* Правовые вопросы организации и деятельности конституционных судов субъектов Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ю. В. Гаврюсов. – М., 2003. – 204 с. – С. 18.
- ⁷ *Витрук Н. В.* Вказана праця. – С. 13.
- ⁸ *Гергелійник В. О.* Правові проблеми становлення та функціонування конституційної юстиції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. О. Гергелійник. – К., 1999. – 203 с.
- ⁹ *Кечекьян С. Ф.* Всеобщая история государства и права : учеб. для юрид. ин-в / Кечекьян С. Ф. – М. : Юриздат, 1944. – Ч. 1: Древний мир. – 1944. – 216 с.
- ¹⁰ *Мироненко О.* Захист «правди» і «благодаті» за доби Київської Русі та Литовсько-Руської держави / О. Мироненко // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 1. – С. 64–78.
- ¹¹ *Мироненко О.* Січове козацтво на сторожі незайманості «народної конституції» пращурів / О. Мироненко // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 2. – С. 74–85.
- ¹² *Мироненко О.* Про деякі загальні підходи до поняття «конституційна юрисдикція» і предмета її історії / О. Мироненко // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 4. – С. 46–61.
- ¹³ *Витрук Н. В.* Вказана праця. – С. 13.
- ¹⁴ *Кряжов В. А.* Конституционная юстиция в Российской Федерации / Кряжов В. А., Лазарев Л. В. – М. : БЕК, 1988.

Резюме

Досліджено історичні періоди, що охоплюють процес формування ідей конституційного судочинства, який передуює законодавчому запровадженню відповідного інституту. У досліджуваному контексті розглянуто питання щодо співвідношення конституційного судочинства й конституційного контролю.

Ключові слова: конституція; конституційний контроль; конституційне судочинство; становлення.

Резюме

Исследованы исторические периоды, которые охватывают процесс формирования идей конституционного судопроизводства, который предшествует законодательному введению соответствующего института. В исследуемом контексте рассмотрен вопрос относительно соотношения конституционного судопроизводства и конституционного контроля.

Ключевые слова: конституция; конституционный контроль; конституционное судопроизводство; становление.

Summary

Probed historical periods which engulf the process of forming of ideas of the constitutional legal proceeding, which is preceded legislative introduction of the proper. In the probed context a question is considered in relation to correlation of the constitutional legal proceeding and constitutional control.

Key words: constitution; constitutional control; constitutional legal proceeding; becoming.

Отримано 06.03.2012

М. А. МАРКУШ

Марія Андріївна Маркуш, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, суддя Конституційного Суду України

КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА ТА ІНШІ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗШИРЕННЯ МЕЖ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В УКРАЇНІ

Конституційно захищені права і свободи громадян – це не абстрактна ідея, а реальність, в якій постійно випробовується авторитет держави¹, бо саме вона є основним суб'єктом їх забезпечення та захисту. Саме перед державою сьогодні постали нові виклики, пов'язані з завданнями оптимізації національного механізму захисту прав людини. Цей механізм має виключно правовий характер і забезпечується системою правових